

Bartók István

Regionalitás és nyelvhasználat

Élő és holt nyelvek a 16–17. század irodalomelméleti kézikönyveiben

A vizsgált korszak grammatikai, poétikai, logikai és retorikai kiadványaiban a tudomány egységes latinja mellett Európa-szerte fokozatosan megjelentek az élő nyelvek. Ezek használata az elméleti kézikönyvekben – épp úgy, mint a mindennapi élet különböző területein – egyre nagyobb mértékben járult hozzá egy-egy régió nyelvi szinten kirajzolódó arculatának meghatározásához. Ez alkalommal a jelenség rövid, általános jellemzése után arra hozok néhány példát, hogy egy 16. századi német szerző, Leonhard Culmann latin grammatikai munkáinak évszázadokon keresztül tartó hatása hogyan ösztönözte az anyanyelv használatát német, angol és magyar nyelvterületen.

1. Népnyelvből nemzeti nyelv

Culmann műveinek recepciója jól érzékelteti a népnyelvek felértékelésének folyamatát, ami a 15. század második felében kezdődött. A latin grammatikákhoz fűzött népnyelvű kiegészítések (definíciók, szabályok, paradigmámsorok) ekkor már amellet, hogy a tananyag könnyebb megértését célozták, arra is alkalmat adtak, hogy felismerjék és a latin nyelvtan mintájára rögzítsék az élő nyelvek sajátosságait. A tendencia a neolatin régiókból indult el, és a párhuzamos latin–vulgáris rendszerezések révén a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásához vezetett.

Mindez nemcsak a nyelvtudomány-történet számára fontos, hanem az egyes területeken élő népek önazonosság-tudatának alakulása szempontjából is. Némely humanisták arisztokratikus fensőbbiséggel tekintettek a barbárnak tartott vulgáris nyelvekre, ezért sokan úgy gondolták, hogy mentegetőzniük kell anyanyelvük csiszolatlansága miatt. Később azonban felfedezték, hogy az élő nyelvek is vannak olyan szépek, mint a görög vagy a latin, sőt bizonyos tekintetben felül is múlják a klasszikus eszményképeket. Úgy is mondják: az apologetikus hangnem fokozatosan panegirikusra váltott. Egyre növekvő büszkeséggel hangsúlyozták, hogy egy-egy nép szellemi, kulturális hagyományainak alkalmas hordozója az anyanyelv. Ennek megítélése a 16. század első felében a nemzeti és politikai identitás jellemző kifejezőjévé vált. A humanizmus korában még nem beszélhetünk mai értelemben vett nyelvpolitikai koncepcióról, de a nyelvművelő tendencia megerősödése és a nemzeti gondolat elválaszthatatlanul összekapcsolódott. A nyelvi öntudat később fontos szerepet játszott a nemzetállamok kialakulásában. Ezért szoktak úgy is fogalmazni, hogy a 15–16. század fordulóján váltak a népnyelvek nemzeti nyelvekké. Így egy-egy adott területen az anyanyelv használatának elterjedése szorosan összefügg a politikai értelemben vett regionalitással.

Ha a magyar nyelv szerepét vizsgáljuk a 16. század politikai gondolkodásában, azt látjuk, hogy az anyanyelv felértékelése teljes összhangban van a más országokban zajló hasonló jelenségekkel. Nálunk is egyre határozottabban válik a nyelv a nemzeti büszkeség, a politikai összefüggésekben is értelmezhető önazonosság kifejezőjévé. Különösen jó példa erre a magyar erasmisták vagy Baranyai Decsi János munkássága. A három részre szakadt, mégis egységes „patriaként” felfogott országban élő, egységesnek tekintett „gens Hungarica” vagy „natio Hungarica” számára összetartó erő a közös nyelv: a „lingua nativa”, a „lingua patria”, azaz a „lingua Hungarica”.¹

¹ Minderről részletesebben: BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika

2. „Teutonica interpretatio est adiuncta” – német nyelvterület

A Nürnbergben tevékenykedő Leonhard Culmannnak a magyar recepció szempontjából legfontosabb munkája, a *Methodus Donati* egy átfogó nyelvtanítási programba illeszkedik: az alaktan elemi szabályaitól kezdve a helyesírás, a prozódia, a mondattan és – mai fogalmaink szerint – a stilisztika tudnivalóit összegző latin grammatikai tankönyvek sorozatába.² A latin és a német nyelvtan párhuzamos tárgyalása jellemző példája a humanizmus fentebb említett nyelvszemléletének, a népnyelvek felértékelésének. A német kiadások mintául szolgáltak más nyelvű, így magyar párhuzamok alkalmazásához, a népnyelv szabályainak rendszerezéséhez.

A munka alapja a humanizmus korában újra felfedezett késő antik szerző, Aelius Donatus elemi nyelvtana. 1534-ben három városban, Nürnbergben, Frankfurtban és Lipszében is megjelent.³ Ezeket Európa-szerte a 16. század végéig mintegy 50 újabb kiadás követte. Népszerűségének okát a kutatás világosságában és egyszerűségében látja. A szemléletes példák és a párbeszéd formája ugyancsak könnyen tanulhatóvá tette.

A 16–17. század legtöbb alapfokú latintankönyve Donatusra hivatkozik.⁴ Mivel a szóban forgó kézikönyv is címe szerint Donatus módszerét adja, érdemes röviden kitérni arra, hogyan viszonyul az *Ars Minor*hoz. Culmann az alapul szolgáló munka Heinrich Glarean-féle kritikai kiadását⁵ használta fel, de sokat alakított rajta. A folyamatos szöveget kisebb egységekre bontotta, megtartva az eredeti kérdés-felelet formát. Az egyes részek tartalmát a margón címszavakban összefoglalta. A latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a terminusok, definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. Culmann egyébként már az első ismert grammatikai munkájának a címében is kiemelte, hogy a névszó- és igeragozási táblázatokban a latin mellett megtalálható a „teutonica interpretatio”.⁶ A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában.⁷

A *Methodus Donati* forrásait illetően eltérnek a vélemények. Erika Ising szerint mintája tanárának, Hegendorffnak *Rudimentája*⁸ volt. Culmann monográfusa, Matthias Wilhelm Senger azonban lényeges különbségeket fedezett fel a két mű között: Hegendorff csak részleteket vesz át az *Ars Minor*ből, többet változtat rajtuk, viszont több klasszikus és bibliai idézetet használ, mint Culmann. Senger úgy véli, sokkal inkább számításba vehető minta

– Klasszikusok), 18–53, 143–156; LÖRINCZI Réka, *Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról = Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, szerk. KESZLER Borbála–TÁTRAI Szilárd, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2009 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 88), 187–197.

² Culmann életéről és munkásságáról: Matthias Wilhelm SENGER, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays: As a Contribution to the Study of Drama in the Age of the Reformation*, Nieuwkoop, HES & De GRAAF, 1982 (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, 35).

³ *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum CULMANNUM Crailsheimensem*, Lipsz, 1534, VD16 D 2269. A frankfurti kiadás a VD 16-ban nem szerepel, pedig egy példánya megtalálható a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban, jelzete: Alv.: Bc 409 (5). A szakirodalom számon tart egy erősen valószínűsíthető nürnbergi edíciót is, bár példány nem maradt fenn belőle. Vö. SENGER, *i. m.*, 39–43.

⁴ Vö. Helmut PUFF, „*Von dem Schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica*”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*, Tübingen–Basel, Francke Verlag, 1995. Quellenrepertorium, 338–398.

⁵ *Donati methodus cum scholiis utilissimis D. Henrici GLAREANI, Poëtae Laureati, postremo iam auctis & recognitis*, Augsburg, 1533, VD16 D 2264.

⁶ *Brevis et puerilis declinandi coniugandique Formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*, Nürnberg, 1528, VD16 B 8234.

⁷ Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor”*, Berlin, Akademie Verlag, 1970. Culmannról: 82–89.

⁸ *Rudimenta Grammatices Donati, cum nonnullis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum, Sui et Suus*. Autore Christophoro HEGENDORPHINO, Hagenau, 1527, VD16 ZV 4665.

Cochlaeus *Dialogus Donati* című munkája, ami a *Quadrivium Grammatices*ben⁹ található. A hasonlóság nemcsak a tartalomban, hanem a tipográfiai kivitelezésben is szembeötlő.¹⁰

Figyelemreméltó, hogy Culmann, habár alapfokon a grammatikai ismeretek legkönnyebb megértésére törekedett, ha beleillett elképzeléseibe, a kor legigényesebb szerzőinek megoldásait is felhasználta. Többször hivatkozik például Thomas Linacre-ra. Ilyen hivatkozás már a legkorábbi kolozsvári kiadásokban is megjelenik.¹¹ Itt még csak mechanikus átvételről van szó. A kolozsvári diákok számára igazán indokolttá 1566 után válik, mert Molnár Gergely akkor adta ki Linacre egyik grammatikájának egyszerűsített változatát.¹²

A német kiadások között kis különbségek figyelhetők meg, amelyek a tartalmat általában nem érintik, de lehetővé teszik a különféle csoportok elkülönítését. Ennek, a magyar kutatás számára, a hazai recepció forrásainak meghatározása miatt lehet jelentősége. Német szövegrészeket a kolozsvári kiadásokból is lehet idézni, ugyanis sok mindent szó szerint átvettek. A kolozsvári német anyanyelvű diákokra gondolva ezen nem is kell csodálkoznunk.

Az 1554. évi redakcióban sok német példát találunk. A névszót onnan lehet megismerni, hogy a népnyelvi megfelelőjében névelő áll előtte: „Unde cognoscis nomen? Ex eius vulgari lingua, Ein, ut homo, ein mensch.”¹³

A névszók fajtáinak meghatározását a latin és német párhuzamok segítik: „Quid est nomen proprium? Quod uni tantum convenit, Ein eigner oder tauffnam. [...] Quid est nomen appellativum? Quod multis commune est.” Egyes esetekben kifejezetten a „teuton” megoldás világítja meg a jelenséget: Quid est nomen substantivum? Cuius teutonico addi non potest, man, weib, ding. [...] Quid est nomen adiectivum? Cuius teutonico addi potest, man, weib, ding.¹⁴

A névelő ragozását párhuzamos paradigmásorok szemléltetik: „Articuli masculini generis Singulari. Hic der, huius dei, huic dem, hunc den, o, ab hoc von dem. Plurali. Hi die, horum diser, his denen, hos die, o, ab his von denen.” – hasonlóan folytatódik nő- és semlegesnemben.¹⁵

Az igeidők szabatos meghatározása németül olvasható:

- „1. Indicativus modus, Ein weyse, die eyn ding anzeygt.
2. Imperativus, Eyn weyse, darinnen oder damit man gebeut.
3. Optativus, Eyn weyse, damit man wünscht oder begert.
4. Coniunctivus, Eyn weyse, deren man eyn ander verbum oder rede muß zusiegen, wen der sentenz und meynung sol gantz seyn.
5. Infinitivus, Eyn weyse, die kein gewiße person noch zal bestimpt.
6. Impersonalis, Der kein person anzeygt.”¹⁶

Hasonló az igeidők magyarázata:

⁹ *Quadrivium Grammatices Joannis COCLAEI Norici compendiosa brevitate perspicuum, velox ad mensuetiores elucubraturum, Deo auspice, denuo chaleographiae demandatum*, Tübingen, 1513, VD16 C 4366.

¹⁰ SINGER, *i. m.*, 81–82.

¹¹ RMNY 107, F6v.

¹² *Thomae LINACRI grammatices compendiosa per quaestiones explicatio. A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta*, Kolozsvár, 1566. RMNY 221. Példány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából. RMNY 412. Vö. BARTÓK István, *Korszakváltás a magyar elméleti irodalomban: Molnár Gergely kolozsvári Linacre-kiadása*, ItK, 113(2009), 639–653.

¹³ RMNY 107. A2v.

¹⁴ Uo., A3r.

¹⁵ Uo., B2v.

¹⁶ Uo., C6r.

„Tempus praesens, anzeygt eyn ding, das yetzt gegen wertiglich geschicht, wen man eyn ding yetzt thut. Praeteritum imperfectum, wen eyn ding nicht ganz vergangen ist. Praeteritum perfectum, wen eyn ding vergangen oder geschehen ist. Praeteritum plusquamperfectum, wen eyn ding vor langest vergangen oder geschehen ist. Futurum, wen eyn ding zukunfftig ist, oder geschehen wirt.”¹⁷

3. „In vernaculam sermonem transtulit Carolus Hoole” – angol nyelvterület

Culmann grammatikai munkái közül a legmesszebbre a röviden csak a *Sententiae pueriles* címen számon tartott összeállítás hatása terjedt.¹⁸ Óriási népszerűségében alighanem mentalitástörténeti okok is közrejátszanak. Ezek megértéséhez röviden utalnunk kell a háttérben álló teológiai problémákra.

Culmann 1546-ban, 28 évi tanítás után búcsút mondott az iskolának, és a nürnbergi Szent Sebald-templom prédikátora lett. Az 1550-es évek első felében belekeveredett az Andreas Osiander (1498–1552) radikális teológiai nézetei körüli vitákba. Bár folyamatosan igyekezett elhatárolódni a szélsőséges álláspontoktól, mégis voltak, akik elítélték felfogását. 1556-ban végképp megalégtelte az állandó szellemi csatározással együtt járó vádaskodásokat, és elhatározta, hogy elhagyja Nürnberget. Kapott egy tanúsítványt a városi tanácstól, amelyben rögzítették, hogy az Osiander körüli vitákban nem marasztalható el, és egyébként is minden tekintetben a legnagyobb mértékben meg voltak elégedve a szolgálataival. Az irat záradéka Sebastian és Ulrich von Helfenstein grófok jóindulatába ajánlotta. Így a Helfensteinek székhelyén, Wiesensteigben kapott prédikatori állást. 1558-ban olyan dokumentumok jutottak el a grófokhoz, amelyek fényében jónak látták ismét megvizsgálni Culmann szerepét az Osiander-ügyben. Ennek eredményeként úgy döntöttek, hogy nem tartják kívánatosnak további tartózkodását Wiesensteigben. Ezután az Ulm közelében fekvő Bernstadtban kapott lelkészi állást. Itt is halt meg, pontosan nem tudni, mikor. Bizonyosan 1561. november 7-e előtt, mert akkor nevezték ki utódát, Jörg Maiert.

A *Sententiae pueriles* a különbözőképpen megszerkesztett kifejezések és mondatok példáival a szabályos szintaxis elsajátítására és gyakorlására szolgált. Az imitatio humanista elvét alkalmazva a diákok megtanulhatták a jellemző fordulatokat, és azok utánzásával maguk is alkothattak hasonlókat.

Efféle példagyűjtemények a középkorban is segítették a latintanulást, de a humanista iskolareform legtöbbjüket kiszorította az oktatásból, helyettük inkább újakat szerkesztettek. Nürnbergben egyedül a Cato neve alatt kiadott *Disticha moraliá*t használták még a 16. században is. A legtöbb hasonló munka egyszerűen ábécérendben közli a szentenciákat. Culmann kettő, három, négy és végül négy-nél több szóból álló csoportokba sorolja az anyagot, ezeken belül a betűrend szabja meg a sorrendet.

A példaanyag összeállításánál természetesen arra is ügyeltek, hogy a gyűjtemény a grammatikai és stiláris ismeretek gyarapítása mellett tartalmában az erkölcsi tanítást is hathatósan szolgálja. Culmann munkája a katolikus országokban ellenérzéseket váltott ki. Ezt aligha az épületes, morális oktatásnak köszönhetette, sokkal inkább a teológiailag vitatható kitételeknek. A teljes cím is utal rá, hogy a munka második felében olvashatók a régi teológusok nézetei az igaz vallás kérdéseiről.

¹⁷ Uo., D2v.

¹⁸ *Sententiae pueriles pro primis latinae linguae tyronibus, ex diversis scriptoribus collectae per Leonhardum CULMANNUM Crailsheyensem. His accesserunt pleraque veterum Theologorum sententiae de vera religione communiore atque quotidiana morum puerilium praecepta*, Nürnberg, 1540, VD16 C 6291. Vö. SINGER, i. m., 53–63.

1550-ben a Leuveni Egyetemen közzé tették a veszélyes és eretnek nézeteket tartalmazó, ezért tiltott könyvek jegyzékét, és ezen szerepelt a *Sententiae pueriles* is. A tiltást később Culmann valamennyi művére kiterjesztették. Talán ennek ellenhatása is szerepet játszott népszerűségnek erősödésében a protestáns területeken. A *Sententiae* Angliában gyorsan elterjedt. Feltehetően a protestáns tanárok hozták magukkal, amikor I. Erzsébet uralkodása alatt hazatértek száműzetésükből a kontinensről. Igen nagy mértékben befolyásolta az angliai grammatikaoktatást. Kimutatták irodalmi hatását is, például Shakespeare és Spenser munkásságára. Népszerűségét tovább növelte John Brinsley (1612),¹⁹ majd különösen Charles Hoole (1658)²⁰ angol fordítása és kétnyelvű redakcióik. Hoole fordítását Amerikában is kiadták, mégpedig Bostonban, először 1702-ben, másodszor 1723-ban. Londonban kilencedik (!) alkalommal 1744-ben jelent meg, több mint kétszáz évvel az első nürnbergi kiadás után.

4. „Quarundam Vocum in Ungaricum Idioma versione aucta” – magyar nyelvterület

Visszatérve a szorosabb értelemben vett grammatikához és a *Methodus Donati*hoz: német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*jának megjelenése (1579)²¹ után már nem sokszor adták ki, Európa keletbeli részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőekkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott.

Magyar nyelvterületen a 16. század közepétől a 18. század elejéig 11 olyan Donatusra visszamenő elemi latin grammatika jelent meg, amelyiknek megvan a címlapja, és szerepel rajta, hogy a Culmann-feldolgozás. 7 teljes példányt ismerünk, 3 csonka, 3-ból csak töredékek maradtak fenn. Egy eddig pontosan nem azonosított töredék és egy hiányos példány ugyancsak lehet egy-egy Culmann-kiadás maradványa. További legalább három, de akár annál is több edíció egykori meglétét is több vagy kevesebb okkal feltételezhetjük. Így tehát közel egy, de lehetséges, hogy legalább két tucatnyi kiadással kell számolnunk.²²

A német kiadáscsoportok eltérései alapján válik világossá a magyar edíciók mintája. Az apró eltérések figyelembevételével megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi redakciók legnagyobb részét a lipcsei kiadás által meghatározott csoportot követik. Egyik-másik redakció azonban bizonyos pontokon mégis a frankfurti mintával egyezik meg.

A hazai kiadások a donatusi módszernek a crailsheimi Leonhard Culmann-féle átdolgozását ígérnek. A címek azonosságát alapján megegyező szövegeket várnánk, ám szembetűnőek a különbségek. A regionális nyelvhasználat számára a legfontosabbak a latin anyag népnyelvű kiegészítései. Mint fentebb említettem, a kolozsvári kiadásokból német párhuzamokat is lehet idézni. Míg a német anyag fokozatosan visszaszorul, a magyar egyre szaporodik. A továbbiakban ezekre hozok néhány jellemző példát.

A helyi vonatkozás a legkorábbi kiadásokban igen szerényen jelenik meg, a városnevekből képzett határozószók példái között. Az antik helynevek sorába Culmann német városokat is

¹⁹ *Sententiae pueriles, translated grammatically: Leading the learner, as by the hand, to construe right, parse, and make the same Latine; also to get both matter and phrase, most speedily and surely, without inconvenience*, London, 1612.

²⁰ *Sentences for children English and Latine. Collected out of sundry authors long since by Leonard Culman, and now translated into English by Charles Hoole: for the first enterers into Latin. Sententiae pueriles Anglo-Latinae. Quas e diversis authoribus olim collegerat Leonhardus Culmann, et in vernaculam sermonem nuperrime transtulit Carolus Hoole: Pro imprimis Latinae linguae tyronibus*, London, 1658.

²¹ *Deutscher Donat. Aelii DONATI declinandí coniugandique paradigmata Latinogermanica. Pro Schola Magdeburgensi*, Magdeburg, 1579, VD16 D 2323

²² HOLL Béla, *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez*, MKSz, 86(1970), 378–381. Egy feltételezhető kiadásról: BARTÓK István, *Hamisítvány vagy hiteles adat? Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 183–190.

beillesztett: „Romae, Lipsiae, Norinbergae, Augustae, Carthagini, Venetiis”.²³ Az első, címlappal rendelkező, bár csonka edícióban (Kolozsvár, 1554) feltűnik az adott kiadás helye, mégpedig a város német nevének latinosan ragozott formájában: „Romae, Lipsiae, Clauseburgae, Norimbergae, Augustae, Carthagine, Venetiis”.²⁴

Magyar köznévi példa először az 1565. évi kolozsvári redakcióban bukkan fel, a korábban idézett német magyarázatok kiegészítéseként. A névszót onnan lehet megismerni, hogy a népnyelvben névelőt lehet tenni elé: „Unde cognoscis nomen? Ex eius vulgari lingua, Ein, az: ut homo, ein mensch, az ember.”²⁵ A mintául szolgáló német kiadásból átvett, a latint magyarázó német nyelvtani szakkifejezés magyar megfelelője egy-egy esetben először az 1600. évi kolozsvári redakcióban fordul elő. A névszó fajtáiról ezt tudhatjuk meg: „Quid est nomen proprium? Quod uni tantum convenit, Ein eigner oder tauffnam.” A margón: „Kereßtneu”. „Quid est nomen appellativum? Quod multis commune est. Ein gemeiner weitleussiger nam.” A margón: „Közönséges neu.”²⁶

A népnyelvű párhuzamok a Culmann-grammatikához nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelennek meg. Az 1638. évi bártfai kiadástól található meg először a személytelen igék magyar megfelelői. Néhány példa:

„Constat, constitit, Nyilván vagyon.
Iuvat, iuvit, Gyönyörköttet.
Restat, restitit, Hátra vagyon.
Consit, Eggyüt léssen-megh.
Accidit, Történt.
Coepit, incipit, Kezdetet.
Expedit, expedit, Iol végben vißi.”²⁷

Az 1678. évi lőcsei kiadástól már számos nyelvtani jelenség megértését segítik elő a magyar példák és definíciók. A névszók egyes és többes számára példa: „Magister, Mester, cujus Numeri? Singularis. [...] Magistri, Mesterek, cujus Numeri? Pluralis.”²⁸

A toldalékolás, összetétel különféle módjai (Figura) így válnak szemléletessé: „Doctus, Tudos, cujus Figura? Simplicis [...] Indoctus, Tudatlan, cujus Figura? Compositae [...] Inexpugnabilis, Meg-gyözhetetlen, cujus Figura? Decompositae.”²⁹

Articulusként a közelre mutató névmás latin és magyar ragozása jelenik meg: „Singularis. Hic, Ez, hujus, ezé, huic, ennek, huc, ezt, o, ab hoc, ettül. Plural. Hi, ezek, horum, ezekké, his, ezeknek, hos, ezeket, ab his, ezektül.”³⁰

Akárcsak a névszónál, az igénél is felmerül olyan eset, amikor egy nyelvtani probléma a népnyelvű, ezúttal kifejezetten a magyar gondolkodásmód segítségével tisztázható. Miről ismerjük meg a latin mondatban az igét? Ha ki tudjuk egészíteni magyar személyes névmással, akkor biztosan igével van dolgunk: „Quo iudicio habet, quae dictio sit verbi partis? Quae licet dictio Latina, eum commode invulgari adjicitur: En, te, ő, mi, ök, est verbum.”³¹

A igemódoknak szabatos magyar definícióját olvashatjuk:

²³ CULMANN, *Methodus...*, i. m., Frankfurt, 1534, D3r; Lipcse, 1534, D4v.

²⁴ RMNY 107, D8v–E1r.

²⁵ RMNY 210, Aiiiv.

²⁶ RMNY 866, Aiiir.

²⁷ RMNY 1708A, F7v–F8v.

²⁸ RMK II. 1420, A6r–A6v.

²⁹ Uo., A6v.

³⁰ Uo., B3v.

³¹ Uo., C1v.

- „I. Indicativus modus. Magyarázo mód, a’ mellyel valakinek dolgát igazán ki-magyarázuk.
- II. Imperativus. Parantsolo mód, a’ mellyel hadgyuk avagy parantsolluk a’ dolgot.
- III. Optativus. Kiváno mód mikor kivánságunkat jelentyük.
- IV. Conjunctivus. Más szohoz kötötzetet mód a’ kívül függ a’ szó.
- V. Infinitivus. Mikor senkiről nem szollunk.
- VI. Impersonalis. Melly semmi személyt nem jegyez.”³²

Hasonló a helyzet az igeidőkkel:

- „Tempus praesens, az melly jelen vagyon még.
- Praeteritum imperfectum, melly nem mindenestől fogva elmúlt dolgot jegyez.
- Praeteritum perfectum, az melly el-múlt, de nem régen.
- Praeteritum plusquamperfectum, melly régen el-múlt.
- Futurum, melly jövőben léssen.”³³

Tótfalusi Kis Miklós kiadványaiban (1698, 1701) tovább szaporodnak a magyar párhuzamok. Ezekre már a címben is történik utalás: a Culmann által összeállított anyag „*quarundam Vocum in Ungaricum Idioma versione aucta*”. A személyes névmás „Figuráját” a következő példa szemlélteti: „*Ego én, Cujus Figurae? Simplicis, quia simpliciter profertur. Egomet én magam, Cujus Figurae? Compositae, quia componitur ab ego & met, syllabica adjectione.*”³⁴

Olvashatók a szövegben az adverbiumi példaszók magyar megfeleltetései is. Különösen érdekesek a régi magyar nyelv kifejezései: „*certe, igazán, bátor: En, ecce, ihon: Eja, hozzá: age, nosza: castor, hercle, hitemre: forte, fortuito, történet szerint.*”³⁵

Feltűnő, hogy az igeragozás magyar paradigmasorai még a legkésőbbi Culmann-kiadásokban sem jelennek meg.

A felsorolt példák szemléltetik, milyen szándékok vezették az egyes kiadások sajtó alá rendezőit a magyar kiegészítések, párhuzamok folyamatos bővítésével. Egy népszerű alapfokú latin nyelvtan újabb és újabb változataival jelentős mértékben hozzájárultak a magyar elméleti szaknyelv, ezúttal a grammatikai kialakításához. A magyarul megfogalmazott szakkifejezések, definíciók a népnyelvű terminológia megteremtéséhez vezetnek; a párhuzamos példaanyag a latin nyelvtan könnyebb megértése mellett az anyanyelv jelenségeinek rendszerezését, az egyes szavak, kifejezések szabályos és választékos használatát is elősegíti. Mindezek jelentős, de sajnos még kiaknázatlan dokumentumai a 16–18. századi magyar nyelvművelő törekvéseknek, a regionalitás nyelvi szinten megragadható sajátosságainak.

Élő és holt nyelvek a 16–17. század irodalomelméleti kézikönyveiben

Dolgozatomban a korszak elméleti kézikönyveinek nyelvi vonatkozásait vizsgálom, különös tekintettel a latin és az élő nyelvek együttes használatára. A kapcsolódó kiadványokban a tudomány Európa-szerte egységes latinja mellett egyre nagyobb mértékben jelentek meg a beszélt nyelvek, Magyarországon és Erdélyben a német és a magyar. A nemzeti önazonosság tudatának erősödése az anyanyelv fokozódó előtérbe kerülésével járt

³² Uo., C3r–C3v.

³³ Uo., C6v.

³⁴ RMK II. 1920 – ebből nem jutottam példányhoz; RMK I. 1623a, B3r.

³⁵ RMK I. 1623a, C3r–C5r.

együtt. Így az adott területek nyelvhasználatának változása szorosan összefügg a politikai értelemben vett regionalitással